

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

**ЗА СЕМАНТИКАТА НА САРМАТСКИТЕ ЗНАЦИ В
СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ**

Павел Георгиев

В изнесения на миналогодишната конференция доклад приведохме нови доказателства за сарматската основа на най-разпространения от старобългарските знаци – ипсилонът. Неговата вариативност, достигаща до най-неочаквани графични съответствия, позволява да поставим въпроса и за сарматския произход на голяма част от знаците, използвани в епохата на Първото българско царство¹. Сарматска е основата, върху която се формират и знаците и знаковите системи в Източна Европа през ранното средновековие, като например тези върху материали от V – VII в. в Средното Приднепровие, от VIII – X в. в ареала на Салтовската култура, древноруските знаци и други².

Зависимостта между сарматските знаци в Северното Причерноморие от епохата на Боспорското царство (I – IV в.) и ранносредновековните знаци в Източна и Югоизточна Европа е сериозно основание да бъде поставен въпросът за тяхната обща смислова основа, чието изясняване е неразривно свързано с установяване на семантиката на северночерноморските знаци от античността. Повече от очевидно е, че графичната близост и съответствия между тях и ранносредновековните знаци в прилежащия около Северното Причерноморие район е недостатъчен за окончателното доказване на генетичната им връзка³. В този смисъл е закономерен скептицизмът на някои учени⁴ за съществуването на пряка културно-историческа зависимост между тези несъмнено сходни паметници, проследима както на изток, към Средна Азия, така и на северозапад и югозапад, към териториите на Среден Днепър и Долен Дунав. Единствено доказани данни за семантична близост или

тъждество, както и исторически проследими етно-политически и културни връзки между отделните райони биха изиграли решаваща роля при извеждането на ранносредновековните знаци от сарматската традиция.

В научната литература за сарматските знаци от Северното Причерноморие днес е възприето почти единодушно мнението, че те са родови, семейни или лични тамги, с които обикновено се обозначават материали и вещи, като сигнатура за собственост⁵. Значението им като писмени начертания, култово-магически символи и апотропеи се отхвърля или пък тази им роля се схваща като вторична и подчинена на това, върху какви вещи и паметници те са поставени⁶. На подобни изводи се подчиняват и случаите, когато върху един паметник или вещь са поставени едновременно различни по графичния си образ знаци. Схващането за сарматските знаци като родови или лични тамги се простира както върху многобройните, близо 800 единични знаци, така и над т. нар. сложни или царски знаци, имащи облика на несъмнени съчетания от различни елементи⁷. Трябва да се подчертае обаче, че макар и господстващо днес, това становище не е единственото, което е застъпено от изследователите през продължителната история на проучването на северночерноморските антични знаци. В научната литература са изразявани мнения за техния криптографски характер (В. Латишев), за символно-апотропеичното им значение (М. Еберт, П. Бенковски), за магическата им роля и монограмен характер (М. Ростовцева), за характера им на йероглифни символи с кабалистично-мистично значение (М. Морошан) и други⁸.

Особено ценно за нас е становището на немския изследовател Х. Янихен, който на базата на богат сравнителен материал от Евразия тълкува сарматските знаци от Северното Причерноморие като символи с религиозно-държавно значение, свързани с иранската традиция и култ към предците и към властта⁹. Произходът на иранските символични знаци немският учен извежда, от една страна, от т. нар. конски клейма, използвани главно в ираноезичния Север, и от друга – от религиозната символика на Древния Изток и Средиземноморието, която се използва до късно от редица народи, като римляни и германци. И двата вида символна маркировка процъфтява в партско-сарматския район и придобива нова значимост, свързана главно с традициите на държавност сред иранските, а също и съседните им народи. Възникналите от тяхното обединяване нови ирански знаци от сасанидско и следсасанидско време се развиват предимно в държавната сфера, като по отношение на религиозните символи на Изтока се различават с изключително богатата си вариативност, а спрямо другия си източник – конските клейма – по това, че в горната си част носят неизменно държавен символ, който за Х. Янихен е обичайният за Иран “щандарт”, увенчан със схематичната фигура

на петел. Сложните знаци от пределите на Боспорското царство и прилежащите към него територии от римско време той схваща като “сарматски главни знаци”, чиято долна половина е еднозначна с конските клейма, и горна, която представя “щандарт” с изображение на петел като символ на управляващия владетел. Заслужава да се отбележи отделно, че Х. Янихен извежда тюркските знаци, в това число и тези, които са свързани с прабългарите, от иранските изображения от типа на т. нар. “лунна колесница”.

Към основните акценти в прегледа на мненията върху семантиката на сарматските знаци от Северното Причерноморие следва да се посочи и тезата на Б. Надел, който се стреми да примири крайните схващания. За него тамговият характер на знаците не противоречи на тяхното магическо или обредно значение¹⁰. В това отношение той доразвива някои от идеите на Й. Костжевски или на изследователката на боспорските знаци Е. Соломоник¹¹. Предавани между различни народи, знаците според полския изследовател могат да се проследят в три основни културно-исторически кръга: гръко-античен, боспоро-ирански и древнотюркски.

Тълкуването на сарматските знаци като родови или именни тамги както на обикновено население, така и на сарматизираните боспорски царе от периода I–IV в., се основава преди всичко на дълбоко залегалото у повечето изследователи убеждение, че знаците изобщо са белег за социалното развитие на обществата, които ги създават, за да се маркира чрез тях собственост или място в структурата им¹². Доказателства за това те намират повече в етнографски и по-малко в исторически източници. В светлината на тези данни се разглежда знаковият материал върху археологически паметници. Конкретно за знаците от Северното Причерноморие посочената теза намира опора главно в изключителното обилие от начертания, събрани грижливо в Корпуса на В. С. Драчук. Погледнато отвън, многообразието на сарматските знаци създава впечатление за съзнателно търсена индивидуализация в начертанията им, което внушава и представата за тяхното използване, като марки на родове или личности, а също и за царски емблеми. В случая се подминава без особено внимание забелязаното от някои учени родство в графиката на знаците, за които Й. Костжевски, например, предлага да бъдат изведени от едно първоначално начертание¹³. Слабостта на разглежданата теза личи и от гледна точка на изтъкнатото многообразие на знаците. Общият им брой възлиза на около 800 варианта. Не бива обаче да се забравя, че този фонд е създаден и използван в протекание на повече от три столетия на сарматска доминация в Боспорското царство. При това положение дори двойно и тройно по-голям брой начертания биха били недостатъчни да задоволят потребностите на сарматските или сарматизирани родове, семейства и отделни членове на

обществото от собствени тамги. Повече от очевидно е, че подобен подход изглежда практически неприемлив.

Внимателният поглед към графичния образ на сарматските знаци от Северното Причерноморие показва нещо, което изследователите досега са пропуснали да забележат. Около 75 % от графичния фонд, отразен в Корпуса на В. С. Драчук, представлява начертания, които могат да бъдат характеризирани като варианти на гръцката буква *upsilon*. Неговият образ лежи в основата и на повечето от ранносредновековните знаци в Източна и Югоизточна Европа; в българската археологическа литература той беше наречен много точно с едноименното название¹⁴.

В Северното Причерноморие през античността, както и в Първото българско царство през ранното средновековие, знакът “ипсилон” се явява в две основни разновидности: 1) С начертание на класическата гръцка буква Υ , към която се добавят различни елементи или самата буква съзнателно се деформира, за да получи индивидуален облик в десетки варианти, необходими за знаковата ѝ стойност. С тази цел буквеният символ е бил вдвояван в огледален образ, което също допринася за нарастване на вариациите. 2) Като диграма, съставена от буквите \omicron (омикрон) и Υ (ипсилон), непосредствено свързани или раздалечени. Тази втора разновидност е изключително продуктивна сред знаците от Северното Причерноморие, както през античността, така и през ранното средновековие. Тя предлага още по-голям брой варианти, основаващи се на използването за съставка не само на буквата омикрон, но и на омега, обърната нагоре или надолу. В редица случаи е търсено съзнателно и еднообразно начертание на двете букви, така че и тук се наблюдава огледален принцип при построяването на знаковия образ. Редица варианти произтичат и от окръглените или ъгловати графики на омега или омикрон в диграмата, от легналото хоризонтално или изправеното ѝ положение и особено от различните допълнителни елементи, които създават впечатление за декоративна стилистика на знака (табл. 1 и 2).

Изображението на знака “ипсилон”, както в неговата монограмна (еднобуквена), така и в диграмна (двубуквена) разновидност е свързано с тяхната еднаква или близка фонетична стойност на υ или като дифтонга $\omicron\upsilon$. Следователно зад образа на тези знаци трябва да виждаме не само графичното изражение, но и фонетичното значение на гръцкия ипсилон, т. е. потвърждава се донякъде идеята на редица изследователи за възможния буквен смисъл на сарматските знаци¹⁵. Това обаче не означава, че те са принадлежали към гръцка или друга писмена система в качеството им на отделни букви, както обикновено са тълкувани от този аспект¹⁶. Използването на тази гръцка буква в нейните възможно най-широки и в много случаи своеобразни начертания –

като монограма, диграма, или в състава на сложни графични структури – е било продиктувано не от необходимостта да се задоволяват писмени потребности на обществото, а от култово-магически нужди с оглед на дълбокото, мистично значение на ипсилон в гръцката абзука. Анализът на аналогичните или близки начертания на тази буква-знак в пределите на Първото българско царство показва, че те са означения за теоним и са основани на древната представа за божествената природа и значение на ипсилон и неговите непосредствени и по-далечни предшественици в предноазиатските писмени системи, като еписемон и Знак-инсигний на Върховното божество в древноизточните, елинистическите и християнските гностически религиозни идеи и спекулации¹⁷. Разпространението на идеите за мистичната стойност на буквата “ипсилон” като знак на Всевишния бог в редица древноизточни и средиземноморски религиозни системи довежда до тяхното обособяване и утвърждаване в Северното Причерноморие още в началото на новата ера във връзка с установяването на синкретичния култ към $\Theta\epsilon\delta\varsigma\ \upsilon\psi\iota\lambda\omicron\tau\omicron\varsigma$ в градовете на Боспорското царство¹⁸. Изглежда, отделно от това, ипсилонът или неговите прототипи като символи на Върховното небесно божество навлизат сред иранските и тюркски народи в Средна и Централна Азия, в това число и сред номадските сарматски племена. Природата, характерът и утвърждаването на мистичните идеи около “ипсилон” и култовите представи, свързани с това, изискват специално внимание¹⁹. В кръга от тези представи различните начертания на този знак, както и някои сродни с него, като например комбинациите на “омикрон” или “омега” с “ро”, са монограми, диграми или триграми (каквото е разпространеният в Първото българско царство “ипсилон с хасти”) на Божието име и имат семантично значение на “Всевишен бог”.

За единичните, т. нар. прости начертания, на ипсилоноподобните знаци от Северното Причерноморие подобно тълкуване не изисква специални доказателства, тъй като те почти напълно се покриват по графиката си с образа на ранносредновековните български “ипсилони”, чието значение на теоним за Всевишния бог е осветлено от писмени паметници²⁰. Нови доказателства в тази посока могат да постъпят след детайлно разглеждане на конкретни материали – носители на занимаващите ни знаци от Северното Причерноморие, като например голямата каменна стела от Задрости, Тернополски район²¹, чийто аналог до голяма степен се явяват сродните каменни плочи от Плиска и Преслав²².

По-труден е въпросът за значението на т. нар. “сложни (главни) сарматски знаци”, срещани не само върху занаятчийски произведения и различни по характер каменни стели и паметници, но и върху монети и

официални надписи на боспорски царе от средата на II в. до към средата на III в. сл. н. е., обикновено грижливо оформени, в това число и с релеф върху плочи, метални изделия и пр. Всичко това дава основание на изследователите да ги тълкуват обосновано като царски емблеми или тамги²³. Необходимостта от по-специалното им тълкуване произтича от тяхната по-сложна структура, в която освен характерните за простите сарматски знаци ипсилоноподобни начертания са включени и други елементи с явно незнаков характер (Табл. 2). Сложните царски знаци от Боспорското царство показват устойчив тип на графиката си, съставена от неизменяща се долна и променяща се горна половина, както правилно е установил В. С. Драчук. Отдавна е доказано, че променливата горна половина от знаците се изменя съобразно владетеля, от чието име са издадени паметниците, върху които те се срещат и по тази причина аргументирано се приема, че те са монограм на съответния боспорски цар, в качеството на негова именна тамга²⁴. Във връзка с последното обаче следва да се подчертае още веднъж нещо, което изследователите пропускат да отбележат. Променливата горна част от царските знаци неизменно представя знака "ипсилон" в неговата монограмна (еднобуквена) или още по-често диграмна форма. Различията и тук, както и при простите сарматски знаци, са основно в предпочитанията към класическия образ на буквата ипсилон или към съчетанието ѝ с омикрон или омега, представяни по различен начин, а също така и при завършеците на вилката на ипсилона. Всичко това ни дава основание да виждаме и в сложните сарматски знаци теонима "Всевишен бог", но след като отчитаме и сложността на структурата, в която той е вписан. Ако в царските знаци трябва да виждаме наличието на именна тамга на боспорските царе, както предлагат повечето от изследователите, излиза, че повечето от тях са имали сходни имена, основани на звука ψ или σ ²⁵. Това обаче не се покрива с историческите данни и е много по-обосновано да приемем, че личните им емблеми съдържат не собственото име, а някакъв общ символ. Според нас за такъв е бил възприет теонимът на Върховното божество, от чието име са управлявали боспорските царе. Използуването на този древен религиозен символ за владетелска емблема не бива да смуцава. Както сочи Х. Янихен, еволюцията от религиозна символика към владетелска и държавна емблематика е характерна за партско-иранската традиция, трансформирала религиозните знаци в знаци на властта, чрез тяхното непрестанно усложняване и диференциране²⁶. Установените изменения в графиката на теонима ипсилон (инициал на $\Upsilon\psi\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$ 'Всевишен' и други религиозни понятия) върху точно датирани паметници на Боспорската държавност потвърждава посочената от цитирания немски изследовател практика. Съгласно нея всеки от Боспорските царе от края на I в. пр. н. е. до

към средата IV в. сл. н. е., е изписвал върху официални паметници или издавани от негово име дарове (например колани) буквеният религиозен символ, стилизиран по специфичен начин, така че наред с общия си смисъл на теоним той се превръщал и в лична "царска" емблема, респективно държавен символ. Най-ранният теоним – Ψ , виждаме върху монета от 8 г. пр. н. е. на царица Динамия (табл. 2), а ипсилон в сдвоена огледално ипсилона – $\Psi\Psi$ върху материали от времето на нейния син Аспург (10/11–37/38 г. сл. н. е.)²⁷ (табл. 2). Същинските сложни царски знаци се появяват около средата на II в. и продължават да се практикуват до към средата на III в.²⁸ Теонимът в тях стои върху вертикална линия, която повечето от изследователите приемат за щандарт (табл. 2).

Според В. С. Драчук долната, постоянно повтаряща се половина от сложните царски знаци представлява видоизменено начертание на тризъбеца на Посейдон – символът на бога-покровител на Боспорската държава от края на IV в. пр. н. е. насетне²⁹. По тази причина той схваща долната половина от сложните царски знаци, както и самостоятелно срещащия се върху монети на боспорски сарматски владетели тризъбец (триденс) – за официален знак на управляващата династия, извеждана от сина на Посейдон – Евмолп. Обединен със сарматска именна тамга, за каквато авторът приема горната половина от сложните знаци, последните за него отразяват процеса на сарматизация на боспорското общество приблизително след н. е. Отделното представяне на триденса на Посейдон върху монети със сложния царски знак за В. С. Драчук е доказателство, че и в периода II–IV в. той запазва значението си на международно признат символ на Боспорската държава, докато сложната емблема с участие на сарматски именни тамги е само за вътрешна употреба в страната. Фактът, че при Ининтимей (234/5 – 239/40 г.) и Тоторс (286/7 – 308/9 г.) сложният царски знак отпада и вместо него се явяват само сарматски именни тамги (табл. 2), както и това, че отпада и триденсът на Посейдон, за В. С. Драчук е показателно, тъй като наличните исторически данни сочат, че тези владетели не наследяват властта легитимно и в този смисъл е естествено древният боспорски държавен символ да бъде пре-небрегнат и в държавата да се наложи изцяло сарматска символика.

Против тълкуването на повтарящата се долна част от сложните царски знаци като начертание на тризъбеца на Посейдон обаче говори неговото положение с "върховете" надолу, както и специфичните извивки встрани от широката му част (обр. 2 Б). За правилното разбиране на тази половина от царската емблема важно значение има преди всичко изказаното от С. П. Толстов мнение, според което долната част на тамгите от Боспорската държава представлява седалище между сдвоени протомета на коне, гледащи

в противоположна посока³⁰. Що се отнася до вертикалната линия, която преминава по оста на знака, това едва ли може да се приеме за човешка фигура. Тя, както вече беше изтъкнато, се приема за прът на щандарт, увенчан с буквен символ на Всевишния бог, а не с именна тамга. По своите особености повтаряемата част от боспорските сложни знаци може да се сметне за схематизирано изображение на трон без облегало с животни-пазители, най-вероятно наистина коне, ако съдим от стилизираните конски глави при знака на Реметалк (?) (табл. 3). Традицията за използване на трон, пазен или носен от животни, е много древна и е най-широко представена в партско-иранската владетелска символика³¹. Сдвоените изображения, които са не само носители, но играят ролята и на апотропеи, охраняващи свещен трон, отразяват като цяло една дуалистична космология. Сдвояването на конски изображения конкретно се извежда от ведийските и авестийски митове и се приема за белег за митологична диалектика, характерна за индо-иранските и индо-европейските народи³². Изображения на зооморфни престоли, включително и с гледащи встрани коне, са познати от късната античност и ранното средновековие в Средна Азия, Приазовието и Крим³³. В партско-иранската традиция тронът, носен от крилати животни, възнася царя на небето и обикновено подменя крилатата колесница на боговете³⁴. По нейно подобие и тронът с животни изразява идеята за апотеоза на владетел, каквато е например темата за Възнесението на Александър Македонски, чиито ирански корени са отдавна и добре познати. Тази тема и свързаните с нея изображения са символ на обожествяването на земния владетел. В средновековието тя продължава да се използва с тази символика върху различни владетелски инсигнии³⁵.

Отличителна черта в схемата на боспорските царски знаци е отсъствието на човешка фигура, така че ако наистина приемем долната им половина за изображение на зооморфен трон, то той изглежда "празен". Точно такива тронове са познати от елинистическия *solisternium* и от официалното римско изкуство през II в.³⁶ Оттам този иконографски модел преминава в християнското изкуство, като тип изображение на Божия престол. Както в римската императорска иконография през II–III в., така и в християнското изкуство, тронът без владетел или Христос изразява идеята за величествено или божествено покровителство. По същество той не е празен, тъй като върху него се поставят различни символични предмети или пък знак, например монограм на Христос, който да внушава божие или пък владетелско присъствие, което фактически заместват. Ролята на такъв монограм за васалния на Римската империя боспорски трон биха могли да изпълняват разглежданите сарматски царски знаци³⁷.

Последните обаче обикновено са разположени на върха на вертикално забит щандарт. В структурата на знака той е като че ли пред "трона", в съгласие с иранската практика щандартът да стои пред царя³⁸. В Боспорското царство скиптърът на царете е бил с много дълга дръжка³⁹. Този факт също подкрепя възприемането на осовата линия в сложните знаци като схематичен образ на скиптър-щандарт, обичаен символ на властта, наред с копието или жезъла в Боспор и редица страни на ираноезичния свят в Средна и Централна Азия⁴⁰. Централно значение в този предмет обаче има изображението на знака в горния му край. Колкото и различен да е образът на този буквен символ, той се отличава с утвърдена стилистика, която е повтаряема и вероятно точно това е имал предвид Х. Янихен като твърди, че тази част от знаците е непроменлива. Доколкото ни е известно, той е първият изследовател, който забелязва в оформянето на горната част от знака силуета на обърната почти винаги надясно птица, в която разпознава фигурата на петел – характерен символ на владетелска и религиозна власт у иранските народи. Силуетът на птицата в царските знаци стои неизменно над кръгла, триъгълна или ромбовидна част, която Х. Янихен схваща като геометрична фигура със символна натовареност. Според нас геометричната фигура е реална част от щандарта и представя в схематичен вид типичните за скито-сарматските метални върхове подставки за триизмерни животински изображения, които имат сферична, конична или биконична форма. Така че във въпросната част от знаците наистина можем да видим всички характерни за сармато-иранския щандарт елементи: дълъг или сравнително къс прът, метален връх с подставка и стъпила върху нея птица. Това вероятно е приемник на "златния орел" върху ахеменидските щандарти, за които говори още Ксенофонт⁴¹, но би могло да се допусне, че е изображение и на орела върху знамената на римските легиони, които понякога са показани също в профил. Изтълкувана в духа на иранската традиция, тази птица ще да е била носител на изпращаната от боговете на боспорските царе божествена благодат (фарн).

От проведения анализ става ясно, че сложните царски знаци в Боспорската държава са били възприемани като съчетание от условни изображения на реални владетелски инсигнии: трон и скиптър-щандарт. Небесният и мистичен характер на тези предмети изобщо и в ирано-сарматската културна традиция конкретно, изразяват божествения произход на царската власт, а абстрактния символ – знака, те представят като символ на божествена инвестиция или обожествяване на боспорския цар, от чието име са издадени. Основен елемент в знака-атрибут на божествена власт е монограмата или диграмата с Божието име, чиято модификация изразява и всевишното покровителство над конкретния владетел. Представата за божествената

природа на царската власт има много древни корени. Във връзка с нея се създават словесни или образни космограми, сред които символиката на инвеститурата има челно място⁴². Сложните царски знаци в Боспорската държава през II–III в. са графични схеми на божествената инвеститура и божествения характер на царската власт и на самия цар. Това обяснение е в съгласие със засвидетелстваната от източниците практика на обожествяване или хероизация на боспорски царе от този период още приживе⁴³. Тя несъмнено произхожда от партско-иранската традиция за обожествяване на владетеля приживе, а не от елинистическата практика на посмъртно обожествяване⁴⁴. Там именно то е било извършвано още с коронясването и свързаното с това запалване на вечния огън. Иранизацията на царската власт и на религията в Боспорското царство през II–III в., чийто разцвет М. Ростовцев отнася при Савромат II, Рескупорид III и Котис III⁴⁵, е културно-историческата основа, върху която израства и се утвърждава идеята за божествеността на владетеля, а не само на неговата власт. Сложните царски знаци в Боспор отразяват тези възродени в сасанидски Иран идеи и несъмнено е прав Х. Янихен, че те донякъде са реплика на сасанидските владетелски знаци. Разликата между тях е главно в това, че при боспорските знаци централен е мотивът с теонимна на Всевишния бог, представен не само като буквен символ, но и като връх на царски щандарт. Роля за това има несъмнено утвърдилният се в Северното Причерноморие синкретичен култ към $\Theta\epsilon\omicron\varsigma \upsilon\psi\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$, изразяван масово, включително и при обикновените царски знаци, с буквеното съчетание между омега (омикрон) и ипсилон или само чрез последната буква.

За тясната обвързаност на сложните боспорски знаци с инвеститурата и обожествяването на някои царе от II–III в. говорят изображенията върху две плочи от Таманския полуостров. Върху всяка от тях са представени в релеф царските знаци на Римиталк (?) и Тиберий Евпатор, увенчани с венци с ленти от фланкиращи ги изображения на богинята Нике (табл. 3)⁴⁶. Венецът в иранската култура има сакрално значение и е атрибут в ръцете на божеството при инвеститура на владетел⁴⁷. Подобна композиция се наблюдава и при сцени от скито-сарматски паметници, посветени на инвеститурата на владетел, включително и върху плочка от диадема, принадлежаща на член от семейството на боспорския цар Рескупорид III⁴⁸. При последната владетелят е представен, както е обичайно, върху кон, а зад него е фигурата на Нике с венец в ръка, така както са увенчани знаците върху двете тамански плочи. Там те заменят изображението на царя в момента на неговото увенчаване от божеството и се превръщат в символ на божествената природа не само на царската власт, но и на самия цар, чийто емблема се явяват.

Посочената до тук сложна и дълбока символна натовареност на боспорските царски знаци налага някои допълнителни уточнения. Специално обяснение изисква странното от пръв поглед тълкуване на тези знаци едновременно като буквен и образен символ. Знаците по принцип имат най-пряко отношение към йерархията в различните обществени сфери (управление, стопанство, идеология). “Царските” знаци специално и особено тези, които са нанесени върху монети или други официални паметници, отразяват идеологическите концепции на своето време⁴⁹. Там те най-често показват по символичен начин божествената инвеститура, небесния произход на царската власт, в чието име е персонифицирана идеята за единството на обществото. В контекста на обществените отношения този тип знаци играят ролята на своеобразни йероглифи и според А. К. Акишев са лигатури на формули от типа на “богоподобен” и пр., изразявайки по най-лаконичен и убедителен начин върховенството, както на божеството, така и на неговия земен заместник – царя⁵⁰.

По принцип графичните схеми на повечето от знаците изглеждат неиконични. Сред тях трябва да търсим и онези, които имат ясно изразен буквен или монограмен характер, каквито са простите знаци от Северното Причерноморие. Изследователите обаче отдавна са установили, че знаците се дешифрират и в образи, в зависимост от митологичните представи. Следователно начертанията на тези знаци се явяват проекция на иконични изображения. С особена сила това важи за “царските” знаци, чийто изходна семантика може да се разкрие в хералдични композиции с фито- или зооморфен характер. Конкретно за боспорските “царски” и сложни знаци може да се каже, че в тяхната структура са проследени два отделни пласта. Поранният от тях е буквено-монограмният, айконичният символ на Върховното божество, който се среща в самостоятелен вид в пределите на Боспорското царство още от края на I в. пр. н. е., включително и в качеството си на “царски” знак. Безспорно гръцкият характер на буквите, които го изграждат, изразява възможно най-пълно елинското начало в синкретичния култ към това божество и елинистическите традиции в културата на Северното Причерноморие до края на античността.

Вторият пласт има чисто иконичен характер и е представен от схематични изображения на владетелските инсигнии: трон и щандарт, чийто връх е трансформирал буквения символ на Върховното божество в силуетно изображение на птица – носител на слънчева и божествена благодат. Хронологически сливането на двата пласта заема ограничен период от време: приблизително от средата на II в. до към 40-те години на III в. Процесът на подчертано изразена сарматизация и иранизация на обществените идеи и

култура в Боспорската държава по това време поставя въпроса за иранския произход на елементите от втория, иконичен пласт в царските знаци. Положителният му отговор обаче е в зависимост от убедителното тълкуване на т. нар. триденс (тризъбец), който се явява отделно и паралелно с царските знаци върху монети на боспорските владетели от края на I в. пр. н. е. до към средата на IV в. сл. н. е.⁵¹ По своята позиция и графични особености той се отличава от сложните знаци почти единствено по отсъствието на ипсилоно-подобния и зооморфен връх над вертикалната си ос (обр. 4). При това положение не можем да не допуснем, че т. нар. триденс на Посейдон е всъщност същото схематично изображение на трон и щандарт, без връх, или по-скоро само копие⁵², които са съчетани и в структурата на сложните царски знаци върху боспорски паметници от II–III в. “Триденсът” върху боспорските монети оформя две или три групи. В първата той се среща заедно със знаци-теоними, използвани като царски още при Динамия (преди 14 г. пр. н. е.), но също и към края на Боспорската държава, при Рескупорид VI (318/9 – 332/3 г.), или пък напълно самостоятелно, както при Митридат VIII (39/40 – 44/5 г.), Савромат I (93/4 – 123/4 г.), Котис III (227/8 – 233/4 г.), Рескупорид IV (242/3 – 257/8 г.) и др. За владетелите, които са използвали този символ самостоятелно или паралелно със знака-теоним, може да се приеме, че не са били обожествявани и властта им не е била връчена чрез божествена инвестиция. Прави впечатление, че при тези владетели Боспорската държава е била в по-тесни политически взаимоотношения с Римската империя и съюзеренитетът на римските императори е бил отразен върху символиката на тяхната власт⁵³. Във втората група монети “триденсът” дублира сложните царски знаци. Това са монетите на Реметалк (131/2 – 153/4 г.), Тиберий Евпатор (154/5 – 170/1 г.), Савромат II (173/4 – 210/1 г.) и Рескупорид III (210/1 – 226/7 г.). След като сложните знаци там символизируют дадената от Бога власт на тези владетели, т. нар. триденси, които отново напомняме, се отличават от сложните знаци единствено по отсъствието на теонима, би трябвало да представляват получената не от божеството, а от римските императори власт. Присъствието на традиционното за римската инвестиция в Боспорското царство изображение на копие във вид на вертикална хаста, редом с това на трона, е достатъчно сигурно основание за подобно тълкуване. Очевидно боспорските владетели от II–III в., наред със символиката на харизматичната си власт са запазили и традиционния за държавата си символ – “триденса”. Въпросът дали последният не крие в образа си същинският тризъбец на Посейдон⁵⁴, но трансформиран като съчетание от владетелски стол⁵⁵ и копие, като знак на римското влияние и съюзеренитет може да бъде поставен за обсъждане.

При положение, че иконичната част от сложните знаци, както и т. нар. триденси третираат едни и същи предмети – владетелски инсигнии в Боспорската държава евентуалният им ирански произход може да бъде потвърден, ако се изведе още от края на I в. пр. н. е., във връзка със започналото по време на царица Динамия сарматско влияние в управлението. От проведенния анализ можем да заключим, че сложните царски знаци от II–III в. са продукт на обединението на основните символи за власт в боспорската държавност: елинският тризъбец на Посейдон, трансформиран до неузнаваемост под няколкократно сарматско и римско влияние в схематично изображение на трон, отначало без, а по-сетне и със зооморфно оформление, както и копие, жезъл или щандарт, увенчани с гръцки монограм-теоним за синкретичния елинистически култ към $\Theta\epsilon\acute{o}\varsigma \upsilon\psi\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$. До формирането им в единен знак обаче е извървян дълъг път, в който двата изходни символа: тронът с копие или жезъла и монограма-теоним са използвани поотделно, като акцентът върху единия или другия е в зависимост от предназначението и функцията на знаците. Още преди средата на III в. сложните знаци изглеждат престават да се използват и боспорските владетели се връщат към изобразяването на съставните им части поотделно или само на варианти от ипсилоноподобните знаци. При Ининтимей (234/5 – 239/40 г.) и по-късно при Тоторс (286/7 – 308/9 г.) теонимният вариант е така стилизиран, че донякъде наподобява инициалите в имената на тези владетели: легнала хоризонтално “ета”, вместо “йота” и “тита”. Отсъствието на “триденс” в техни монети се компенсира от атрибута за дарувана от Рим царска власт – копие, върху монетите на Ининтимей. Преобладаваща за боспорската царска емблематика след средата на III в. е ролята на ипсилоноподобните начертания, използвани отново като теоним, но без изрично изобразяване на божествената инвестиция.

Практиката на съчетаване на божествения с владетелския знак отразява теократичната идеология на властта, възприета в редица страни в Централна и Средна Азия през късната античност и ранното средновековие от бактрийската религиозно-политическа доктрина⁵⁶. Възприета и развивана в своеобразни насоки от владетелите на Кушанското царство, тя може да се проследи върху материали и главно върху монети в Согд и Хорезм, където “нишаните” или “тамгите” заместват изображения на божества или техни свещени животни, и са съпроводени с надписи, които съдържат титула на божеството, но са приложими и за владетелите⁵⁷. Докато кушанските знаци върху монети се променят със смяната на владетеля или дори в рамките на неговото управление, то при согдийските и хорезмийски монети те се заменят през по-дълги периоди и изглеждат отразяват династични промени⁵⁸. С това

последните извяват повече теонимния, отколкото емблематичния си характер на "царски" знаци. Отдавна е забелязано, че тъкмо средноазиатските монети от Согд и Хорезм типологически са много близки и родствени на сарматските знаци от Боспорското царство. В Средна Азия те се появяват към II–I в. пр. н. е. и това се свързва с придвижването на скотовъдни ирански племена от вътрешността на степта към Греко-Бактрия. Върху монети тези знаци се срещат към края на I в. пр. н. е. и това се обяснява с установяването и завземането на властта в средноазиатските градове от сарматски знатни родове. Проследяването на графически близките знаци от Монголски Алтай, в Средна Азия, Заволжието и Северното Причерноморие от края на I хил. пр. н. е. до към VII–VIII в. сл. н. е. в етнополитическа среда, която може да бъде определена като сарматска, дава основание на редица изследователи да потвърдят старата теза за сарматския им произход⁵⁹. Според нас обаче формирането на тези знаци едва ли е могло да мине без определени религиозни и политически идеи, почерпани от традициите на елинистическия Изток. Въпросът за произхода на т. нар. сарматски, древнотюркски и др. знаци е обаче достатъчно сложен, за да го разискваме тук.

Нелек за окончателно разрешаване е и въпросът за функциите и конкретното предназначение на знаците от Северното Причерноморие и свързаните с него през ранното средновековие културно-исторически региони. Правилното му решение е в зависимост не толкова от типологическия анализ, колкото от изучаването на семасиологията на знаците, както и мястото и обстоятелствата на тяхното поставяне, т. е. прагматиката на тяхното нанасяне⁶⁰. За ръководна в тази насока може да се ползва мисълта на Д. С. Раевски за принципите за интерпретация на сложни и дискуссионни паметници, като скитските изваяния⁶¹. Според автора, за да се постигне убедително тълкуване е необходимо да се отговори на три основни въпроса: 1. Семантически или кой е изображението; 2. Синтактически или с какви изразни средства и елементи е постигнато изображението и 3. Прагматичен или с каква цел е създадено изображението. Като изхождаме от тези положения, ние предлагаме знаците от Северното Причерноморие, както от античността, така и от ранното средновековие, да бъдат тълкувани преди всичко като религиозни символи с магическа и главно апотропейна функция, независимо дали са нанесени върху строителни материали и елементи, занаятчийски произведения и битови предмети, паметници на изкуството, надгробни и мемориални стели и пр. За хората, нанасящи или "четящи" тези знаци, те са имали лексикалното значение на "Името Божие", чиято сакрална стойност налага във всяка епоха и по всеки повод то да бъде изписано и дори произнасяно в шифрована форма. В

повечето случаи знаците имат характера на апотропей и свособразни обръщения или просто моления към Висшето божество.

Подобно тълкуване обяснява нанесените върху различни по предназначение материали, включително и такива, които са издигнати като паметници на религиозния култ, каквато е споменатата по-горе стела от Заздрости с три достатъчно големи и очевидно последователно нанесени ипсилоноподобни знаци-теоними. Предложеното обяснение може да бъде прието за валидно и относно знаците, нанасяни групово и безразборно върху някои очевидно привлекателни по определени причини места и паметници, каквито са т. нар. енциклопедии, за каквито се приемат двете мраморни статуи на лъвовете от Олбия или варовиковата плоча от Керч⁶². Тълкуването на "сарматските" знаци като теоними се отнася както за начертанията, в чиято структура са съчетанията на двете гръцки букви омикрон (омега) и ипсилон, така и за онези от сложните "царски" знаци, които се срещат заедно с обикновените върху паметници с неофициално значение или имащи непретенциозно оформление. Разнообразието в начертанията и на едните, и на другите според нас може да се обясни с предпочитанията към определен графичен образ във времето и има преди всичко хронологически измерения. Извън чисто културно-религиозния характер остават само онези от знаците, които са оформени прецизно върху официални паметници (монети, надписи, стели, произведения на царски ателиета и др.). В тяхната символика е вплетена емблематиката на отделните боспорски владетели, независимо дали имат прост или сложен графичен образ (табл. 2). Само в този смисъл и при тези условия те могат да бъдат тълкувани като "царски". И в тези случаи обаче знаците запазват водещото си значение на теоними. Разликата между прости и сложни, "царски" по изработката си знаци е в степента на обвързаност между религиозните и политически идеи в боспорското общество от края на I в. пр. н. е. до към средата на IV в. от н. е. "Сложните" знаци върху официални паметници на боспорската държавност са знаци на божествената инвеститура и най-ясно отразяват връзката между божествената и царската власт.

БЕЛЕЖКИ

¹ Георгиев, П. За произхода и семантиката на знака ипсилон в раннобългарската култура. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, Том пети. В. Търново, 1996, 89–100.

² Драчук, В. С. Системы знаков Северного Причерноморья. Киев, 1975, *passim*.

³ Рыбаков, Б. А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. – СА, VI, 1940, с. 19 и сл.; Същият. Древние русы (К вопросу об образовании

ядра древнерусской народности...). – СА, XVII, 1953, с. 54 и сл.; Толстов, С. П. Древний Хорезм. М., 1948, с. 184 и сл.; Бешевлиев, В. Ирански елементи у първобългарите. – В: Антично общество. М., 1967, 246–247; Рашиев, Р. За хронологията и произхода на знака “ипсилон с две хасти”. – В: Приноси към българската археология, I. С., 1992, 96–102 и др.

⁴ Третяков, П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953, 214–216.

⁵ Драчук, В. С. Цит. съч., с. 14 и сл. и цитираната там литература върху знаците от Северното Причерноморие.

⁶ Пак там, с. 57.

⁷ Пак там, табл. III–XIII.

⁸ Пак там, с. 14 и сл.

⁹ Jänichen, H. Bildzeichen der königlichen Hoheit bei den iranischen Völkern. – Antiquitas, 1: Abhandlungen zur alten Geschichte, Bd. 3. Bonn, 1956, P. 10–42. Срв. Драчук, В. С. Цит. съч., 39–43.

¹⁰ Nadel, B. Uwagi metodyczne o badaniach nad tzw. zagadkowymi znakami Polnocnego Nadczarnomorza z okresu antycznego. – Archeologia, XIII, 1962, P. 178–185.

¹¹ Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья. Киев, 1959, passim.

¹² Драчук, В. С. Цит. съч., с. 21, 24 сл., с. 28 и сл., с. 38 и сл., с. 53 и сл. и цит. лит.

¹³ Kostrzewski, J. Pismo obrazkowe, znaki Własności czy symbole religijne? – Przegląd Archeologiczny, II–III, 3–4. Poznan, 1921, P. 127–134.

¹⁴ Шкорпил, К. Знаки на строителном материале. – ИРАИЖ, X, 1905, с. 253.

¹⁵ Срв. Драчук, В. С. Цит. съч., с. 17.

¹⁶ Humbach, H. Die Sogenannte sarmatische Schrift. – Die Welt der Slaven, VI, 3. Wiesbaden, 1961, P. 225–231. Вж рец. на Э. И. Соломоник. – СА, 1965, 3, 299–301.

¹⁷ Dupont-Sommer, A. La doctrine gnostique de la lettre “waw” d’après une lamelle agaméenne inédite. P., 1946, P. 41–42, 43, 49, 55, 56, n. 2, 57, 71, n. 3; Georgiev, P. The Bronze Rozette from Pliska. On decoding the runic inscriptions in Bulgaria. – Stefanos. Studia byzantina et slavica ... VI. Vavrinek (= Byzantinoslavica, LVI 1995, P. 547–555.

¹⁸ Тачева-Хитова, М. О култе ΘΕΟΣ ΎΨΙΣΤΟΣ на Боспоре. – ВДИ, 1978, 1, 133–142 и цит. литература; Античные государства Северного Причерноморья. М., 1984, 220–221.

¹⁹ За това обстояно в подготвяната от нас студия за ипсилона.

²⁰ Георгиев, П. Нов прочит на гръкоезичния надпис от Външния град на Плиска. – В: Плиска-Преслав, 7, Шумен, 1995, 23–26; Същият. Дешифриране на загадъчния надпис ПЕМТЕ със знак от Преслав. – Медиєвистични изследвания в памет на Пею Димитров. Шумен, 1996, 294–302.

²¹ Драчук, В. С. Стела со знаками из Теребовельщины. – СА, 1967, 2, 243–244.

²² Вж бел. 20, по-горе.

²³ Драчук, В. С. Системы..., с. 61 и сл. и цит. лит.

²⁴ Пак там, с. 62 и сл.

²⁵ Напоследък се допуска владетелите на Боспорското царство да са носили общо тронно име – Савромат (Срв. Античные государства..., с. 214). Нито то обаче, нито преобладаващото име Рескупорид могат да се открият зад монограма ОУ (срв. Античные государства..., с. 17).

²⁶ Jänichen, H. Op. cit., P. 37–39.

²⁷ Драчук, В. С. Цит. съч., с. 65, табл. XIV, 1.

²⁸ Пак там, 67–68, табл. XIII, 1 и XIV, 5–7.

²⁹ Пак там, с. 63 и сл., табл. XIII, 2.

³⁰ Толстов, С. П. Цит. съч., 185–186, рис. 111.

³¹ Луконин, В. Г. Искусство древнего Ирана. М., 1977, с. 136, ил. на с. 115.

³² Акишев, А. К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата, 1984, 50–51, табл.

VII.

³³ Беленицкий, А. М. Зооморфные троны в изобразительном искусстве Средней Азии. – Известия АН Таджикской ССР. Отделение общественных, вып 1/48/ Душанбе, 1962, 14–27; Раппопорт, Ю. А. Из истории религии Древнего Хорезма. М., 1971, 111–113; Акишев, А. К. Цит. съч., табл. VII, 8.

³⁴ Grabar, A. Images de l’Ascension d’Alexander en Italie et en Russie. – In: L’Art de la fin de l’Antiquité et du Moyen Age, I. P., 1968, p. 373, 375, fig. 94.

³⁵ Срв. Георгиев, П. Диадемата от Преславското златно съкровище. – В: Бог и цар в българската история. Шумен, 1996, 78–85 и цит. литература.

³⁶ Grabar, A. L’Empereur dans l’art byzantin. Variorum reprints. London, 1971, P. 199–200, 214–215, Tabl. XXIX, 2, 3.

³⁷ За косвено указание в тази насока би могло да се приеме необичайната форма на една бронзова тока, върху чиято плочка е представен знак, който съвпада почти изцяло с царския знак на Тиберий Евпатор. Срв. Драчук, В. С. Цит. съч., табл. XV, 6. Необичайно в случая е формата на токата, която с някои нефункционални детайли напомня плоскостно изображение на “трон”, върху чиято облегалка е показан владетелският символ. Вж тук, обр. 3.

³⁸ Луконин, В. Г. Цит. съч., с. 114.

³⁹ Ростовцев, М. И. Представления о монархической власти в Скитии и на Боспоре. – В: Известия императорской археологической комиссии, 49, 1913, с. 26.

⁴⁰ Срв. Фролова, Н. А. Монетное дело Боспора при Рескупориде IV (233–234) и Ининфимее (234–238). – СА, 1974, 1, с. 45 и сл., табл. I, 19–20; Луконин, В. Г. Цит. съч., с. 162.

⁴¹ Луконин, В. Г. Цит. съч., с. 115. За орел с венец в клон, като символ на божествена инвестиция вж. Фролова, Н. А. Цит. съч., с. 50, табл. III, 4–14. Посоченото изображение се среща върху монети на Ининтимей и орелът е представен стъпил върху неясен предмет, който би могъл да бъде и подставка на щандарт (?).

⁴² Акишев, А. К. Цит. съч., с. 80 и сл.

⁴³ Античные государства..., с. 17, 19, и цит. литература.

⁴⁴ Кошеленко, Г. А. Царская власть и ее обоснование в ранней Парфии. – История Иранского государства и культуры. М., 1971, с. 215. За иранската основа на

сцената с инвеститурата на боспорските царе вж. Блаватский, В. Д. Сцена инвеституры на Карагодеуашском ритоне. – СА, 1974, 1, с. 41 и сл. Върху монети на боспорските царе получаването на божествена закрила се представя в първата година от тяхното управление. Срв. Фролова, Н. А. Цит. съч., с. 50.

⁴⁵ Ростовцев, М. И. Цит. съч., с. 24, 27.

⁴⁶ Шелов, Д. Б. Тамга Римиталка. – В: Культура античного мира. М., 1964, 270–271; Драчук, В. С. Рассказывает геральдика. М., 1977, с. 23, 26, табл. II, 3.

⁴⁷ Блаватский, В. Д. Цит. съч., 40–41 и цит. литература; Фролова, Н. А. Цит. съч., с. 50, табл. III–VI. Предметът, който държи богинята върху опаката страна на някои от монетите на Ининтимей, ако съдим от мащаба на изображението, би могъл да бъде венец, а не чаша или друг предмет.

⁴⁸ Ростовцев, М. И. Цит. съч., с. 25, табл. VI, 1; Блаватский, В. Д. Цит. съч., с. 44.

⁴⁹ Кошеленко, Г. А. Цит. съч., с. 212; Акишев, А. К. Цит. съч., с. 147 и цит. литература.

⁵⁰ Пак там, с. 148, 156.

⁵¹ Драчук, В. С. Системы..., табл. XIII, 2.

⁵² За копието като символ на получената от Рим власт над боспорския престол вж. Фролова, Н. А. Цит. съч., с. 47 и цит. там статия на А. Алфьолди.

⁵³ Пак там, с. 45 и сл., табл. I и II; Античные государства..., 18–20.

⁵⁴ Пак там, с. 45 и сл., табл. I XXVI, ¹⁶, I XXVIII, ³⁷ и ⁴⁰.

⁵⁵ Отсъствието на зооморфни завършеци към т. нар. триденс изглежда не е случайно. Те се появяват едва при Рескупорид III, очевидно под влияние на съответното изображение на владетелски стол в структурата на сложните знаци.

⁵⁶ Акишев, А. К. Цит. съч., с. 149 и сл.

⁵⁷ Дяконова, Н. В., О. И. Смирнова. К вопросу о культе Наны (Анахиты) в Согде. – СА, 1967, 1, 74–84. Смирнова, О. И. Сводный каталог Согдийских монет. Бронза. М., 1981, с. 15, 17, 35, табл. L XXXVI – LXXXIX.

⁵⁸ Вайнберг, Б. И., Э. А. Новгородова. Заметки о знаках и тамгах Монголии. – В: История и культура народов Средней Азии. Древность и Средние века. М., 1976, с. 69.

⁵⁹ Пак там, 69–72, табл. II; Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М., 1989, с. 214.

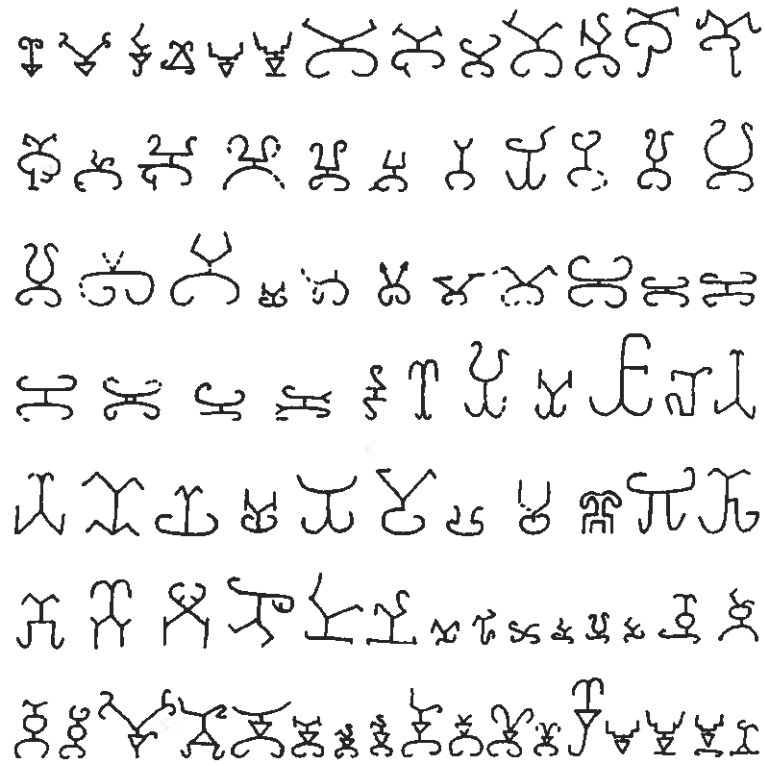
⁶⁰ Акишев, А. К. Цит. съч., с. 146.

⁶¹ Вж. за това Античные государства..., 105–106.

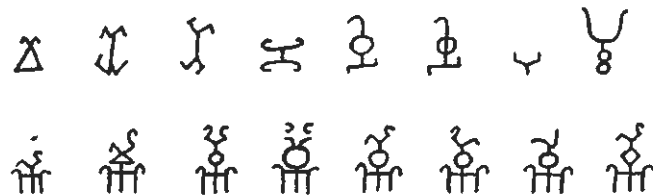
⁶² Драчук, В. С. Цит. съч., 105–109, табл. XXXII – LI.

Табл. 1. Основни варианти на ипсилоноподобни знаци от Северното Причерноморие през античността (по В. С. Драчук).

А

Б

Табл. 2 А. Основни варианти на ипсилоноподобни знаци... (продължение).
Табл. 2 Б. Царски знаци от Боспорската държава (I-IV в.): 1-8 - "прости" знаци с ипсилоноподобно начертание; 9-16 - "сложни" знаци, съчетаващи в схемата си: трон, щандарт и стилизиран като птица ипсилоноподобен символ.

Табл. 3. "Сложни" царски знаци върху плочи, стели, надписи и коланни апликации: а. Знак на Римиталк (?) върху плоча от Танаис; б. Знак на Римиталк върху коланна апликация; в. Плоча от Таманския полуостров със знак на Тиберий Евпатор, увенчаван от фигури на Нике; г. Плоча със знак на неизвестен боспорски цар; д. Плоча с надпис и знак на Савромат II; е. Ажурна тока за колан със знак на Тиберий Евпатор; ж. Ажурна тока за колан със знаци на Римиталк (?) и сарматска хералдична емблема (по В. С. Драчук).